

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд за присъждане на
образователната и научна степен „доктор”

Тема: Европейският владетелски средновековен костюм
(средата на XI-средата на XIV век). *Извори и
проблеми*

Автор на дисертационния труд: *Ивелина Пенчева
Кючукова*, аспирант на самостоятелна подготовка в
Софийския университет „Св. Климент Охридски“

Исторически факултет

Катедра „История на Византия и балканските народи“

Научна област 2. Хуманитарни науки

Професионално направление 2.2 „История и Археология”

Научен консултант: *проф. д.и.н. Христо Лука Матанов*

Рецензент: *проф. д.и.н. Виолета Евгениева Нешева*

Европейският владетелски средновековен костюм (средата на XI-средата на XIV век) е ярък материален израз на политическото, икономическо, духовно и културно развитие на стария континент през посочения период, със сложни отношения на различия и противостояния, но и с взаимовлияния между неговия Изток и Запад, зародили се, както изтъква големият български историк Петър Мутафчиев, още с разпада на Римската империя. Това е и една от причините за широкия интерес към него още в епохата на Европейския Ренесанс, засвидетелстван в най-ранната засега известна книга на венецианския художник Чезаре Вечелио „De gli Habiti Antichi e Moderni di Diversi Parti di Mondo” (1590 г.). Стоотици, ако не и повече са научните и популярни публикации оттогава и

досега – от статии до монографии, каталози, албуми, енциклопедии и т. н., които в една или друга степен и в различни аспекти могат да се причислят към библиографията за този костюм, особено в Западна Европа. Като специалист, занимавал се дълги години с изследване на средновековния костюм познавам относително добре научната литература по темата и у нас, и в чужбина. Мога да кажа, че представеният ни тук за защита дисертационен труд се явява **първото по рода си модерно глобално обобщаващо изследване, с паралелно представяне чрез сравнителен подход на владетелския костюм в Източна и Западна средновековна Европа през XI-XIV в.** - най-активният период от съприкосновението между двата социо-културни модела, както определи навремето тези условно разделени „две Европи“ Андре Грабар. Той **няма аналог нито в нашата, нито в чуждата специализирана литература с щателно и доста изчерпателно събрания и систематизиран огромен и разнороден изворов материал,** предмет на изследване на различни науки – история, археология, нумизматика и сфрагистика, епиграфика, изкуствознание, етнология / етнография, културна антропология. Всичко това е определящ критерий не само за актуалността на труда, но и за мястото, което след отпечатването му той ще заеме като **основен наръчник и методическо ръководство в бъдещите специализирани изследвания на историческия костюм,** с приложимост и в съвременната модна индустрия, киното, театъра. В това виждам **основния принос на авторката,** като я поздравявам за дръзновението да приеме с разработката си едно предизвикателство, на което не са се решили вече повече от четири столетия и най-опитни учени.

От изложението, написано интелигентно и увлекателно, лъха професионална вещина и увереност, дължащи се, видно от нейното CV, на отличната ѝ подготовка в продължение на около десетилетие след завършването на висшето ѝ образование през 1993 година като магистър по археология в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

Желанието ѝ да усъвършенства познанията си я отвежда още в същата година в Париж, където през 1997 година завършва второ висше образование, по специалност История и цивилизация във Висшето училище за социални науки. Още там тя се ориентира към темата за европейския владетелски костюм, разработвайки и защитавайки труд *«Инсигнии на властта; Изток–Запад (XI–XIV век)»* за научна степен Диплом за задълбочени науки (DEA-Diplôme des études approfondies). Тази диплома е разтворила двери пред нея, давайки ѝ възможност да кандидатства и спечели грантове за по-нататъшно обучение и квалификация по история, археология, културна антропология във Френското училище в Рим и в Университета Sapienza в Рим /2001-2002 г./, във Френското училище в Атина, във Френската историческа мисия в Берлин, в Университета във Фрибург /Швейцария/. Преминава курс на обучение и по културен мениджмънт в British Council /Организация и ръководство на проекти/. Междувременно за кратки периоди работи в Париж, в музеите Клюни и Лувър, и в Постоянното представителство на България при ЮНЕСКО. В резултат постига една завидна специализация, с която малко млади специалисти и у нас, и в чужбина могат да се похвалят. Едно от условията за това е и отличната ѝ езикова подготовка. В хода на тази специализация И. Кючукова продължава упорито и усърдно диренията си по темата на костюма с цел да я разшири и задълбочи. В големите специализирани библиотеки и музеи, както и в църковно-монастирски съкровищници в Париж, Лондон, Рим и Ватикана, Берлин, Атина, София тя попада, както сама изтъква в предговора на дисертацията си, на „необятно море” от средновековни (XI–XIV век) текстове, иконографски извори и автентични артефакти за регалиите на европейските владетели, които не могат да се обработят наведнаж, а на етапи. Затова И. Кючукова насочва фокуса на вниманието си в дисертационния си труд към сърцевината на проблема - **владетелският костюм с неговата текстилна материя и украса, с цел „чрез анализирането на значителен по обем изворов материал и неговата**

актуална интерпретация на фона на новите библиографски заглавия, да се представи един цялостен корпус на костюми и тъкани, използвани за владетелското облекло в изучавания период. Също така... да се хвърли нова светлина в недотолкова изследваните досега влияния Изток-Запад, релевантни по темата, като за целта се дефинират ясно няколко вектора на влияния, били те от Изток на Запад или обратното според епохата.”

Дисертацията се състои от следните части (общо 452 стр.) :

1. Предговор (с.7-21).
2. Първа част с подробен критичен анализ на изворите по темата (с. 21-209).
3. Втора част със сравнителен и аналитичен анализ на костюми и тъкани (с. 209-337).
4. Заключение (с. 337-355).
5. Библиография (с. 355-437).
6. Приложения:
 - списък на изображенията (182 образа) ;
 - списък на рисунките (12 рисунки).

Считам, че конструкцията е удачна. Тя обезпечава за автора възможност за стройно последователно повествование, а за читателя – ясното му възприятие.

В *Предговора*, освен обосновка на избраната тема и крайната ѝ цел, докторантката очертава географския и хронологическия ѝ обхват, поставя основните въпроси и определя пътищата, по които ще търси отговори в хода на изследването си, аргументира използваната методология и представя основната библиография по темата. Тя изтъква, че всеки един детайл от владетелските костюми ще бъде разгледан в два аспекта:

- 1) като материален артефакт, резултат от различни занаятчийски умения;
- 2) като символ според различните монархически ритуали в европейските средновековни дворове.

Географският ареал е определен с някои предварителни уговорки, за да се избегне тежестта от претоварване на изложението с излишна за целта му фактология. Те са достатъчно ясно обосновани и в основния текст, и съответно в автореферата, поради което не е нужно да ги повтарям. Освен това авторката изключва от вниманието си подробното разглеждане на всички останали атрибути – специфични знаци на властта на светските господари, като корони, скиптри, глобуси, пръстени, военни атрибути (*лабарум*, знамена, мечове, шпори, копия и др.), както и *регалии* с предимно еклесиастичен характер (реликварии и реликви, калиси, църковни книги и др.). Това също е оправдано, тъй като тези атрибути са вече добре известни в науката, а вероятно тя ще ги разгледа отделно, в следващ етап на работата си по темата, за който нееднократно заявява в изложението.

Териториално дисертацията обхваща почти всички страни от двата християнски свята на средновековна Европа - православния или византийския, с характерния му цезаропапизъм и римокатолическия, с неговия папоцезаризъм, в чийто центрове Константинопол и Рим са коронясвани европейските владетели. Избран е периодът XI-XIV в., защото е наситен с най-интензивни контакти между Изтока и Запада, свързано преди всичко с кръстоносните походи, с процъфтяването на занаятите и търговията и в двете части на континента - предпоставки наред със зачестили династични бракове за взаимовлияния във владетелския костюм. Считаю, че горната хронологическа граница на изследването би трябвало да бъде съобразена с възприетата в науката общоисторическа периодизация – с края на Византийската империя в 1453 г., което между впрочем е изтъкнато на някои други места в разработката.

Прави впечатление краткият, но даващ ясна представа за състоянието на проучванията по темата от началото на XX в. насам *историографски преглед*. Той е основан на събраната трудноизброима разнородна и разноезична научна литература, чийто списък в края на

дисертацията заема 81 страници – нещо, което поне аз досега не съм виждала в подобен труд. От една страна това е свидетелство за **отлична библиографска осведоменост** на докторантката, постигната с много усърдна работа, а от друга – сериозна трудност за систематизирането и критичен анализ на публикациите, с очертаване на приносите им по жанрове, което би било добре, но ако е предмет на самостоятелно историографско изследване. И. Кючукова е избрала друг подход. *Научните трудове са систематизирани в две групи - обширни ерудитски и конкретни* (върху едно владетелско погребение, един владетелски двор, един костюм и т. н.). Изтъкнат е приоритетът на по-новите изследвания за дисертацията ѝ с фокусирането си в детайли. Анализирани са само основни съчинения, останалите са ползвани в изложението. Би било добре, ако при публикация на труда се открие по-ярко приноса на източноевропейската научна мисъл с включване в историографския преглед на някои обобщаващи или конкретни трудове на руски, български, гръцки, румънски и др. учени.

В Предговора накратко е описана и приложената при разработката на дисертацията **методика** – критичен научен и сравнителен анализ и синтез на разнообразния изворов и емпиричен материал, реконструкции, което естествено налага **интердисциплинарен подход**. Тук бих искала да подчертая, че работата по теми с интердисциплинарен характер не е по силите на всеки специалист. Изискват се сериозни, задълбочени енциклопедични познания и умения да се съчетаят данните в едно убедително цяло при интерпретацията. *И. Кючукова, както личи от изложението по-нататък, се е справила отлично с тази нелека задача.*

Първата част е посветена на изворите по темата на дисертационния труд. Целта, която си поставя авторката, е „Откриването и организирането в корпус на съществуващите извори по въпросната тематика, обновявайки понякога тяхната датировка, на базата на новите изследователски постижения.” Тази част е така да се каже гръбнак на дисертационния труд, определяща от една страна

неговата същност на извороведческо изследване, отразено и в подзаглавието му, а от друга – големия му принос. Веднага ще изтъкна, че в сравнение с многобройните публикации по темата, **тук за пръв път в един труд е събрано такова изобилие от извори**, при това разнородни по характер и съдържание. От начина, по който те се поднасят на читателя личи, че докторантката е извършила с професионална вещина едно изключително добросъвестно изследователско дирене - „работа на терен”, както го нарича, в големи европейски библиотеки, архиви, църковно-монастирски съкровищници, музейни колекции, при която е успяла да се докосне и до много от оригиналните източници. Важна нейна заслуга при тази дейност е откритието на публикувани, но неизползвани досега по темата иконографски извори – например изображения на библейски и др. персонажи с владетелски облекла, характерни за разглеждания период в Библии, календари, както и на непубликувани артефакти от музейни фондове. Към всеки от източниците И. Кючукова подхожда много внимателно, прецизно, често изразява и убедително отстоява свое мнение в интерпретацията им, понякога различно от това дори на големи капацитети, което мотивира резонно – напр. за функцията на прочутата коприна от гробницата на епископ Гюнтер от Брамберг. Създава един наистина към момента изчерпателен изворов корпус, основна база за изследване по темата. Корпус и в двата европейски контекста – източен и западен, в който всеки от изворите има своя подробна анотация, с изтъкната степен на полезност и ползваемост по темата в резултат на задълбочен критичен и сравнителен анализ. Той е подреден в стройна класификационна схема по жанрове, в три раздела (писмени източници, иконографски документи, археологически източници). Във всеки от тях е направена типология на изворите, изтъкнати са и проблемите при работа с всеки жанр. Задълбоченият научен анализ дава основание **на докторантката за предпочитание към иконографските документи и археологическите свидетелства за сметка на писмените източници**. Тези два жанра са *богато илюстрирани* в приложения **албум с фотоси**.

Корпусът с изворите има и друга стойност. Той ще е много полезно помагало, след евентуално отпечатване на дисертационния труд, за всеки изследовател – българин или чужденец, решил да насочи усилията си в разработки по проблематиката на средновековния европейски костюм. Тук искам да подчертая особено големия принос на авторката при разработката на раздела за археологическите източници, най-значими със своята автентичност, също за пръв път досега събрани в европейски мащаб в едно съчинение. Много ценен е анализът на находките от владетелски гробове, с изводите за функциите им, принадлежността, първична или вторична употреба на намерените тъкани, връзката им с погребалната практика и церемониал.

Считам, че тази част от труда на И. Кючукова е така пълноценна, че само нея да беше оформила като докторат, той би бил защитим. Тук ще си позволя да ѝ препоръчам при публикация да включи в изворите т. нар. Закони против лукса (кр. на XIII-XV в.), регламентирали западноевропейския костюм на съсловен и професионален принцип, особено строго съблюдавани във Франция и Италия. Липсващи на Изток, те бележат едно от основните различия в средновековния костюм в двете части на континента. Също – да се включат в иконографските източници от България повече царски стенописни и миниатюрни изображения (от църквите в Костур, Иваново, Горско Ново село, Трапезица във В. Търново – разкопки на Ж. Сър; Манасиевата хроника, Томичовия псалтир), както и някои монети и печати.

Втората част на изследването представя чрез сравнителен анализ облеклата и тъканите, от които са изработени, във владетелския костюм в разглеждания период в Източна и в Западна Европа. Първоначално типологично в съответния географски и политически ареал и след това – техните взаимовлияния и някои възможни възстановки. Това е направено в два раздела: *„Одеждите/костюмът като регалия на властта“* и *„Тъканите като инсигния на властта“*.

Във фокуса на вниманието на И. Кючукова **в първия раздел** е **парадното облекло на суверените** – императори, царе, крале при тяхната коронация. Инцидентно във връзка с някои артефакт се засягат дрехи, обувки, с които те са обличали на празници или на други официални събития, и в ежедневието. Разглежда се мъжкото облекло – още в предговора се прави такава уговорка, въпреки че сред суверените има, макар и рядко, и жени и във връзка с някои извори докторантката се спира и на тяхното облекло. Това е обосновано от факта, че и мъжките, и женските дрехи и аксесоари в аристократичния костюм и особено във владетелското облекло са много близки, даже еднакви по форма, особено във Византия. Дрехите са с прав и твърд силует, различен от този в надипления античен костюм, което се дължи на християнския възглед за греховността на човешкото тяло, чийто форми не трябва да прозират под облеклото. С това са съобразени кройките му, доста елементарни и дълго време консервативни. Такива са и дрехите на деспоти, севастократори и съпругите им, макар че те са по-податливи на модни влияния, главно западни. Това се компенсира с луксозните тъкани и великолепната им украса. Еберзолт привежда едно сведение на византийски хроникьор, според което златото, камъните и бисерите върху дрехите на император Мануил Комнин били толкова много и поставени с такова изкуство и финес, че те приличали на ливади, изпъстрени с цветя. Докторантката правилно изтъква, че византийският костюм представлява една смесица от гръко-римски и източни (главно персийски или пък проникнали чрез Персия) моди и това си остава *най-важната специфика на константинополския двор* до края на Империята.

Изложението е изчерпателно, придружено с разширени описания не само на дрехите, обувките, но с опити за уточнение на произхода (архетипа), на термините в изворите, етимологията, съответствието между историческия извор и изображението. Проследена е еволюцията на императорското облекло, промените, настъпили в него при Комнините, респектът към него у западни владетели, стремили се чрез подражание

към легитимност в очите на световния владетел. Също – начинът на наслагване на отделните елементи на облеклото при инвеститурата му. Подчертава се също тясната връзка между категориите статус-дреха-церемония, както и сакралността на костюма, израз на византийската монархическа идеология.

Сред дрехите като регалии са разгледани и илюстрирани подробно **плащ (хламида, сагион, мандион), дивитисион и сакос, скарамангион и кабадион, цицакион**. Най-дискутиран като произход и облик у нас е скарамангият, понеже според писмените извори българите се явявали в двореца в Константинопол със собствени скарамангии, различни от ромейските, но още ненапълно изяснено точно по какво.

По аналогичен начин, много прецизно и на фона на геополитическите събития през XI-XIV в. е разгледан и западноевропейския владетелски костюм, който в най-яркия пример – този на френския крал, се състои от шест части: **манто, далматика, туника (cotte), сюрко (surcot)**, тесни къси прилепнали панталони (*chausse*) и **чорапи**. Аксесоари към него са **обувки, колани и ръкавици**, които в повечето случаи са археологически открития. Като ги описва и анализира надлежно, И. Кючукова ни представя с подробни анотации запазените за разлика от източноевропейския свят в Западна Европа редица екземпляри от костюми на средновековни владетели, свидетелстващи за невиждан лукс, богатство, изкуство, пред които човек може само да немее! Много интересни са коланите с дълъг, висящ край, с метални токи, апликации, накрайници – важна инсигния, предавана по наследство според Душановия Законник, модна заемка от Запад в източния костюм през XIII-XIV в., известни и у нас от стенописни изображения и като археологически находки.

Съпоставката между източния и западноевропейския парадни владетелски костюми показва, че през разглеждания период източният е много консервативен и неподатлив на западни модни влияния, докато западният му подражава до легитимацията на Бодуен Фландърски като

владетел на Константинополския трон в 1204 г., но още в XII в. поема свой собствен път, по-податлив на моди отдругаде, стигайки понякога до екстравагантност. Изградената постепенно в европейския Запад система, натоварена с оригинална символика, която обединява германските традиции с каноните на имперския костюм на властта, от този момент насетне започва да се отдалечава от моделите, господстващи в двора на византийския император – **това е основният извод на докторантката.**

Последният раздел на втората част на труда е посветен на **тъканите на владетелското обекло** Изток-Запад. Те са предмет на многобройни публикации. Това, както се изтъква и в изложението, е едно ново, разширено изследване на запазените средновековни тъкани - материали, багрила и цветове, тъкане и различни характерни сплитки, декоративни мотиви, опит за тяхната идентификация и функционалност в изработването на облеклата на владетелите. Взети са предвид резултати от технологически анализи, които дават възможност да се придобие поясна представа за развитието на текстилното производство и технологии в Европа през конкретния период – *още един принос* на докторантката. Интересно и доста изчерпателно са представени основните декоративни мотиви на „тъканите на властта”, техният произход и символика. За най-царствения мотив – двуглавият орел, тя е посочила сред по-ранните му изображения върху релефи и скулптури известната каменна плоча от Стара Загора. Ценен източник е особено мраморният релеф с позлатен двуглав орел от Мелник, пазен в Археологическия музей в София – емблема на деспот Алексей Слав, владетелят-самодържец през първите три десетилетия на XIII в. на Родопите и Пирин, зет на император Анри Фландърски, от когото е получил вероятно заедно с титлата си правото на този нобилен знак, ползван в Константинополския латински двор - както изтъква докторантката, дъщерите на Бодуен I Фландърски - Маргьорит и Жана, са пренесли модата на двуглавия орел в Савоя и във Фландрия.

Изразявам съгласие с всички изнесени в последната част на дисертацията – **Заклучение** – изводи от изследването на И. Кючукова.

Двата албума с илюстрации – фотоси и графични рисунки, са изготвени прецизно и онагледяват много добре и ясно докторантската теза, с която са свързани и публикациите ѝ от приложения списък.

Накрая искам да подчертая убедено, че предложеният тук за защита дисертационен труд е едно *сериозно научно постижение*, ярка професионална изява в областта на хуманитаристиката в България и в Европа. Направените от мен препоръки не го омаловажават и не променят направените изводи, а са по-скоро пожелание за по-голяма пълнота при обнародване. Нормално е при толкова обемист труд с огромна фактология от вниманието на автора да убегнат някои детайли. *Достойнствата му, които изтъкнах дотук напълно заслужават да получат необходимото признание чрез присъждането на образователната и научна степен „доктор“ по професионално направление 2.2 „История и Археология“ на Ивелина Пенчева Кючукова. Призовавам останалите членове на Научното жури единодушно да сторим това.*

Същевременно отправям апел към ръководствата на Катедра „История на Византия и балканските народи“ и на Историческия факултет да съдействат за отпечатване на дисертацията, което от една страна би било ценна научна придобивка в полза при бъдещи изследвания, а от друга – чест за Софийския университет, на който е възпитаничка авторката и в началния, и в крайния етап на своето образование.

5 август 2018 г./СОФИЯ

Проф. д.и.н. Виолета Нешева

